

Универзитет у Београду, Филозофски факултет –
Одељење за историју уметности, Београд

DOI 10.5937/kultura1652138D

УДК 316.75:712.948(497.11)

930.85:070(497.11)

оригиналан научни рад

УМЕТНИЧКА БАШТИНА КАО ПОЛИТИЧКО СРЕДСТВО – ТЕРАЗИЈСКА ЕПИЗОДА

ФОНТАНА КАО КЛИН ЗА КЛИН- ЧОРБУ У ПОЛИТИЧКОЈ КУХИЊИ

Сажетак: У раду се приказују и анализирају новински текстови о Теразијској фонтани (1927-1947) настали током 1987. и 1988. године као истраживање новинара које је било обилато потпомогнуто документима, сећањима и тумачењима из најшире јавности. Сагледавају се са методолошког становишта, од стратегије потраге за фонтаном преко утврђивања чињеница о њој до вредновања, тумачења у културном контексту и покушаја реконструкције односно враћања у савремени живот. Са теоријског становишта, ова потрага објашњава се као пример употребе баштине у политичке сврхе (у циљу промовисања измењене идеологије и нове стратегије политичког естаблишмента). У конкретном случају, карактерише је неповерење према институцијама културе, науци и појединим стручњацима а служи као увод у касније (1989) дешавање народа на плану читавог друштва. У ширем историјском контексту, схвата се као један у низу примера карактеристичног односа најшире јавности према уметности и према науци, који отежава успостављање компетенције историје уметности.

Кључне речи: писање о уметности, новински текст, Теразијска фонтана (1927-1947), културна политика, баштињење

Велике идеолошке, политичке, друштвене и економске, а на крају и историјске промене у Србији с краја 20. века имале су своју најаву, могло би се рећи и свој почетак, у сфери

уметности.¹ У једнопартијском систему и са контролисаним медијима (дакле, без могућности слободног организовања, удруживања и изражавања), једини канал за комуницирање са јавношћу било је стваралаштво.² Стога се, у одређеним периодима током друге половине 20. века, најшира јавност повремено занимала за поједина књижевна, драмска, филмска и ликовна дела, живо их коментарисала, анализирала, тумачила, просуђивала поларишући се око њих, и то не (или не само, или не уопште) због њихове уметничке вредности, него због другачијег духа и погледа на свет, нових питања која покрећу, па и скривених „порука”. За то се занимала и власт, па је отуда и читава „опозиција” – будућа политичка елита Србије, она која ће се издиференцирати почетком деведесетих са увођењем вишепартијског система – најпре била окупљена око питања борбе за заштиту уметничке слободе,³ а тек потом и око слободе мисли и изражавања.⁴

То су увек тешки периоди за дисциплине које проучавају стваралаштво, позициониране између тренутних интереса различитих политичких опција и (релативне) необавештености јавности о појмовима и питањима уметничке праксе, живота, теорије, историје, критике, истраживања, заштите... За историју уметности, то је ситуација у којој долазе до изражаја управо они чиниоци који отежавају успостављање њеног стручног, научног и моралног интегритета у друштву, а чине готово немогућим њене, ионако теоријски проблематичне, покушаје да научно делује на предмет свог проучавања кроз ликовну критику, заштиту културних добара и културну политику.⁵

Једна серија новинских чланака посвећена проблему тзв. *Теразијске фонтане* илуструје тај проблем на нов начин. Новински чланци су, иначе, познати историји уметности као корисни извори из епохе или као прилози за уметничке био-

1 Реализовано на пројекту МНТР 147019 Традиција и трансформација: историјско наслеђе и колективни идентитет у Србији у 20. веку, потпројекат Стратегије баштињења.

2 Jovanović, G. (1996) Le mouvements socio-culturels et artistiques dans la Fédération yougoslave et les changements politiques des années 80, *Autres Temps* No 48, Paris, p 77-87.

3 Упоредити: *Документи времена: Шуварова Бела књига*, приредили Антић, Х. Д., Вучелић, М. и Даутовић, С. (10.5.1989) *Интервју*, специјално издање, бр. 11, стр. 77.

4 Сараглић, Р. (13. 3. 1987) Неаргументована одбрана, *Политика*, стр. 5.

5 Драгојевић, П. Н. (1997) *Историја уметности у Србији у првој половини 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 335-357; 388-455.

графије.⁶ У овом случају, ипак више откривају механизам употребе (уметничке) баштине у политичке сврхе. Стога се могу посматрати више као израз одређеног начина мишљења о уметности и науци о уметности, него као лични допринос новинара проучавањима. Мада потписивани углавном једним именом, ови чланци јесу производ новинара, сарадника, али и читалаца који су слали своје материјале, затим редакција, уредника различитих рубрика (Културни живот; писма читалаца – Међу нама; Београдска хроника, Код нас и у свету), главног уредника, техничких сарадника (лектора, коректора...). Ипак, требало би за све добре садржаје захвалити ауторима који су потписани, али све недостатке приписати осталим, најчешће незабележеним, учесницима у процесу „произвођења” текста.

Серија чланака о којој је овде реч почела је тачно 17. 9. 1987, једним написом о несталој фонтани са Теразија. Већ од следећег дана, појављују се чланци у којима, и поред неких нејасноћа, мистификација и неповезаности, ипак можемо почети да разазнајемо читаву стратегију „истраживања”,⁷ са дефиницијом предмета, извора и историографије, циљева, примене резултата, па и метода.

Фонтана са Теразија је дефинисана као „ремек дело уметности које се може поредити са најбољим остварењима у свету” и „културно добро града Београда”, и дат је њен кратак естетски и технички опис.⁸

Прошло се кроз разговоре са појединим стручњацима или члановима њихових породица и закључило да два завода за заштиту споменика културе (градски и републички) “о томе ништа не знају”.⁹

Метод даље потраге је такав да извори нису навођени, сведоци су често анонимни, „човек који има фотографију” је неименован, за остале податке – „већ се одавно зна”, „људи знају, сећања су свежа, фотографије недвосмислене”.¹⁰ Тако ће остати до краја потраге, биће и анонимних позива

6 У српској историографији, можда су најпознатији пример интервјуи Звонимира Кулунџића, сврстани међу значајне изворе за историју српске уметности 20. века, упоредити: Трифуновић, Л. (1973) *Српско сликарство 1900-1950*, Београд: Нолит, на више места.

7 Термин *истраживање* се често користи у овом низу новинских чланака о фонтани. Због методолошке прецизности, боље је то називати потрагом.

8 Радошевић, М. (18.9.1987) Део фонтане – у Загребу, *Политика*, стр. 11.

9 Исто.

10 Исто.

редакцији, а један од кључних докумената стићи ће писмом од непознатог читаоца.

Потрага је, наизглед, добила два циља: један је да се открију узроци уклањања фонтане, а други је да се пронађу и сакупе њени остаци. У ствари, оба проистичу из претпоставке о спреси идеологије и личног интереса: с једне стране, тврди се да је склањањем фонтане направљен простор за неку параду или да се водила борба против „буржоаских навика“, с друге стране, наводе се сведочења да су делови фонтане у Загребу (пажња јавности се одатле усмерава на поједине хрватске и босанско-херцеговачке политичаре). У наредном чланку је ова теза експлицитније формулисана:

„Има и мишљења да је то било послератно време када се нова идеологија обрачунавала са буржоаском културом. Али су у име нестанка буржоаске културе, зналци, ипак, преносили у своје `црвене` домове и виле, њене делове.”¹¹

Примена резултата потраге препознаје се у тврдњи: „бесмислено је што данас тражимо решења за централни трг у граду, а да при том не трагамо за оним што већ имамо”.¹² Тако се у почетној тези и у крајњој примени препознаје политички став: ако је постојећи друштвени систем само превара заснована на личним интересима, онда враћање отетог (националног блага) подразумева раскидање са таквим системом. До краја потраге, неће се прихватити ниједна чињеница која није у складу са овим ставом (на пример, да је уклањање фонтане резултат регулације саобраћаја, или да фонтана можда није имала уметничку вредност, да није формално била стављена под заштиту, да постоје разлике у надлежностима институција, итд).

Из неког разлога, одмах је изнета и мистична објава да ће новински *напис о несталој фонтани* бити једна од тема „скупа на којем ће учествовати и странци”.¹³ У следећем тексту се постепено откривају сасвим другачија природа и садржај тог скупа,¹⁴ као и одбијање научника да се баве „истрагом”,

11 Радошевић, М. (19. 9. 1987) Институт није надлежан да се бави истрагом, *Политика*, стр. 9.

12 Радошевић, М. (18. 9. 1987) Део фонтане – у Загребу, *Политика*, стр. 11.

13 Исто.

14 „Улога пејзажне архитектуре у развоју и уређењу земље”, у организацији Института за пејзажну архитектуру Шумарског факултета Универзитета у Београду, са око 120 учесника из земље и иностранства; од „београдских” тема, најављени су реферати о Зоолошком врту, Ботаничкој башти, Новом гробљу, обали Аде, уређењу Ушћа, Калемегдану, Великом ратном острву и другим питањима; уз скуп су организовани изложба и трибина у Културном центру Београда. Упоредити: Радошевић, М. (19. 9. 1987) Институт није надлежан да се бави истрагом, *Политика*, стр. 9.

јер за то постоје други, специјализовани органи. Ово им неће бити опроштено, и мораће да “положе рачуне, да отворе карте” и открију шта прећуткују јер је, наводно, грех и на њиховој души.¹⁵

У следећим текстовима ће се постепено али одлучно напустити могућност било каквог консултовања научника и стручњака (историчара, историчара уметности, историчара архитектуре, урбаниста...), институција заштите споменика културе (републичког и градског завода) или музеја (народног, градског...). Пошто је схваћено да су сви они део неке завере ћутања, ако не и директни учесници и кривци, потрагу за фонтаном почињу да преузимају грађани, користећи своју обавештеност, изворе и методе. Наводно, интересовање људи је било огромно, јављали су се *Политици* из целе земље и слали документе о фонтани.

Све је надвијено новинарском идејом о завери: „Кад већ то није учинио окупатор, неко је очигледно морао те 1947. да изда наређење, па да потом покуша да уклони трагове. Зашто?”¹⁶ Из неког разлога, о фонтани се ћути и у књигама (у *Историји Београда* из 1974), али би се о њој могли пронаћи филмски записи, фотографије, цртежи, ликовна дела. Грађани се охрабрују да потраже визуелне историјске изворе.

Појавило се сећање на преуређење Теразија и протесте старијих архитеката, а делови фонтане препознавани су у каменима из београдског Хајд-парка,¹⁷ вратило се сећање на то ко је учествовао у демонтажи фонтане.¹⁸ По речима новинара, „како то већ бива кад мањкају документа, а остају сећања и новински исечци”¹⁹ биле су омогућене и дезинформације, заблуде или враћање на почетак потраге. Уз повремене критике на рачун Завода и његове необавештености, с обзиром да се предратни Београђани добро сећају детаља фонтане и живота око ње,²⁰ тврдило се да је фонтана срушена 1949.

15 Радошевић, М. (27. 9. 1987) Кога гризе савест, *Политика*, рубрика *Код нас и у свету*.

16 Радошевић, М. (20. 9. 1987) Неизбрисиви филмски трагови, *Политика*, рубрика *Код нас и у свету*.

17 Радошевић, М. (23. 9. 1987) Камени делови у Хајд-парку, *Политика*, стр. 14.

18 Радошевић, М. (24. 9. 1987) Разбијао је и човек са сатом, *Политика*, стр. 15.

19 Радошевић, М. (26. 9. 1987) Фонтана, ипак, уклоњена због параде, *Политика*, стр. 14.

20 Костић, В. (27. 9. 1987) Сећање на Теразијску фонтану, *Политика*.

због параде,²¹ односно, да је то било пре првомајске параде 1947. али у сваком случају због параде, „а не из неких других разлога”,²² да је фонтана била гомила гвожђа и није радила,²³ у ствари, напротив, да то није истина;²⁴ уосталом, „да ли су Теразије жртва параде или саобраћаја, ипак се тачно зна. Ту заиста нису потребна сећања.”²⁵

Градско зеленило је преко отпада дошло у посед појединих кључних делова фонтане и покушало да на основу фотографија одреди њихову аутентичност,²⁶ у Геодетском заводу пронађени су стари планови Теразија, а из послератног периода препознате су филмске секвенце уклањања фонтане, као и оградe старог двора.²⁷

Кроз све те текстове који се баве фактографијом, постепено се формирала представа о месту фонтане у међуратној култури Београда: за уметнике је била диван мотив због водених „перјаница”, била је место окупљања, чак и игре (балет Народног позоришта изводио је ту делове неких представа), а ноћу атрактивна због осветљења; ученици Прве и Друге мушке гимназије би у њу на крају школске године бацали металне ознаке разреда, које су носили на капама; ту су се налазили момци и девојке; за време врућина, предвече се ту окупљало доста људи; називали су је водоскоком; остављала је упечатљив утисак на посетиоце Београда...

Онда се, у једном моменту, поставља делегатско²⁸ питање, 29. 9. 1987: „ко је, због чега и по чијем налогу уништио, опљачкао и сакрио Теразијску фонтану” уз тврдњу да је „рушењем фонтане оскрнављен главни град СФРЈ (...)” и да је то заташкани скандал; фонтана је ту описана као „најлепши брош који је град имао на својим израђаваним(!) грудима”.²⁹

21 Радошевић, М. (26. 9. 1987) Фонтана, ипак, уклоњена због параде, *Политика*, стр. 14.

22 Борђевић, Ж. М. (2. 10. 1987) О Теразијској фонтани и скупштинској оград, *Политика*, стр. 15.

23 Радошевић, М. (30. 9. 1987) Била је то гомила гвожђа, *Политика*.

24 Радошевић, М. (2. 10. 1987) Радила је „до последњег дана”, *Политика*.

25 Радошевић, М. (30. 9. 1987) Била је то гомила гвожђа, *Политика*.

26 Радошевић, М. (3. 10. 1987) Пронађено још неколико „корњача”, *Политика*, стр. 8.

27 Радошевић, М. (7. 10. 1987) Нађен филмски снимак рушења фонтане, *Политика*.

28 Делегат – тадашњи политички представник, слично данашњем посланику.

29 Радошевић, М. (8. 10. 1987) Делегати траже одговоре и – фонтану, *Политика*, стр. 13.

Читаоци су упоредо проширили потрагу, покрећући питање о разним деловима културне и уметничке баштине који су нестали, коју су изгубили из вида па им је њихова судбина била нејасна и сумњива, или које су помешали и позаборављали. На основу својих сећања, појединачних снимака и разумевања или познавања историје, почели су да пријављују низ сличних „нестанака” делова културне баштине. Где је скупштинска ограда,³⁰ где степениште из зграде у Сокобањској, шта је са скулптурама из парка у Карађорђевој улици, шта је са скулпторском групом на Игумановој палати?

Једна читатељка се сетила да је у Топчидеру била „огромна фонтана човека који дави змију, онаква каква се сада у минијатурном облику налази на Калемегдану” (као илустрација, објављена је Роксандићева скулптура *Рибар/Борба*).³¹ На то је неко јавио о скулптури Лаокоона која је била део фонтане у Топчидеру.³² Послао је свој снимак из 1943. године и дао опис фонтане на којој се налазила. Из Џенсонове *Историје уметности* објаснио је нешто о истоименој античкој скулптури, њеном проналажењу и утицају на Микеланђела, да би закључио да је „Лаокон³³ из Топчидера” (...) „дело несумњиве вредности које је на мистериозан начин нестало првих послератних година.” Његова је претпоставка била да је скулптура многим Београђанима „избледела из сећања и утолико је било лакше незапажено је уклонити”. Други је послао фотографије из своје богате збирке из међуратног периода, „са детаљима који су некада красили Београд”, а којих више нема: теразијска фонтана, бандере са осветљењем, ограда испред зграде Народне скупштине, делови скулптуре испред павиљона Цвијета Зузорић на Калемегдану, а из редакцијског коментара снимака сазнајемо да „још није откривено, нити нам је неко од читалаца јавио шта се догодило са малом Тријумфалном капијом на Дедињу!”³⁴

Један читалац се запитао где је биста кнегиње Зорке, коју је видео још као дечак, играјући се по Калемегдану, а која је стајала између биста Јаше Продановића и Јована Скерлића: „можда је склоњено да не би увредљиво стајала између

30 Током читаве потраге, мешају се ограда Народне скупштине и ограда бившег двора (дан. Скупштина града), а на терену се проналазе још и разне друге збуњујуће ограде, в. даље.

31 Радошевић, М. (19. 9. 1987) Институт није надлежан да се бави истрагом, *Политика*, стр. 9.

32 Рукавац, инж. П. (8. 10. 1987) Снимио сам Лаокона(!), *Политика*, рубрика *Читаоци јављају*.

33 У целом тексту, укључујући наслов, аутор упорно пише: Лаокон.

34 М. Б. К - М. М. (11. 10. 1987) Детаљи који су красили Београд, *Политика*, рубрика *Међу нама*.

једног републиканца и једног демократе”.³⁵ Заједничко за све лаичке извештаје јесте да су били засновани ни личној (не увек доброј) обавештености, присећању, недостатку праћења културних дешавања и да се завршавају претпо-ставкама о нечијој завери против онога што нестала дела представљају или симболишу.

Новинар је у тим данима на махове имао улогу сличну функцији данашњег модератора на неком форуму на интернету. (А стручњаци су још мање имали или узимали место у јавности да одговоре на питања, подуче у основама историје уметности или развеју заблуде и предрасуде.)

Почетком новембра 1987, *Политикина* потрага добила је занимљив обрт. Под насловом у коме као да један одавно покојни архитекта одговара на актуелну потрагу за теразијском фонтаном,³⁶ лист открива – један сопствени чланак од пре двадесетак година.³⁷ У њему је архитекта Никола Добровић говорио о свом београдском периоду и конкретним урбанистичким захватима на Теразијама и другим местима у граду током 1947. године. Новинарска реченица којом се закључује ова прича је занимљива и гласи: „Овим његовим текстом скинута је свака сумња ко је уклонио Теразијску фонтану, али остаје податак да су постојали `наредбодавци` код којих је архитекта уживао поверење.” Колико први део реченице указује на чудан однос према хронологији и чињеницама, толико њен други део указује на то да је смисао читаве потраге у ствари даље откривање одговорних (криваца, непријатеља, издајника, завереника...) и нарочито принципа и идеја које иза њих стоје. У том правцу, други део чланка бави се нагађањима где су делови скупштинске оградe „од скупоценог кованог гвожђа”. Занимљиви су детаљи те потраге. Успут, новинари су *проверили* порекло једне „готово истоветне” оградe око двеју приватних вила на Бановом брду и пренели такорећи исповест власнице (објавили су њено презиме) да је реч о приватној наруџбини из седамдесетих, уз њено детаљно објашњење, готово алиби, у ком износи своје мотиве, хронологију и податке о пореклу мајстора.

35 Кошутић, В. Р. (8. 11. 1987) Где је кнегиња Зорка?, *Политика*.

36 Радошевић, М. (5. 11. 1987) Архитекта Добровић: Уклонио сам фонтану, *Политика*. Добровићеву верзију потврђује сећање савременика, уп. Бјелица, М. (7. 11. 1987) Теразијска фонтана није уклоњена због параде, *Политика*, рубрика Реаговања. Бјелица се поред осталог позива и на чланак М. Коларића од 25. 4. 1947. Теразије у прошлости у часопису 20. октобар.

37 У *Политици* од 10. 4. 1966, под насловом Присећање једног архитекте: Теразијска тераса.

Лист је тада закључио да је мањи део скупштинске оgrade, наводно, постављен око зgrade Водовода у Београду, а да је већи део отишао на Охрид, испред једне виле, која је била “поклон Македоније” (не каже се коме), у „време када су се републике утркивале у резиденцијалној изградњи”. Наводи се погрешно име виле, а као пројектант помиње се (на основу два непроверена сведочења) „једна веома способна жена из Београда”, под чијим строгим надзором је све рађено и „мислим да је њена идеја била да се ограда из Београда донесе овде у Охрид”. Пред крај чланка се, међутим, као пројектант наводи пуним именом један архитекта из Македоније.

Неколико дана касније ће учесници потраге обратити пажњу на разлику између урбанизма, пројектовања, извођења, архитектонског надзора, унутрашњег уређивања и пејзажне архитектуре, и то ће поделити са читаоцима као ново откриће,³⁸ при чему је, у поднаслову, пројектанткиња постала „архи-тетка”. (Цео тај чланак је посвећен потрази за скупштинском оградом, али је уводом и наднасловом повезан са потрагом за несталом теразијском фонтаном.) Објашњење грешке око назива охридске виле, занимљиво је јер можда открива, за то време нову, технологију израде новинског чланка: „...код неких читалаца дошло до неспоразума, па су назвали резиденцијалну вилу – Горица, уместо Биљана...”. Ово колективно ауторство објашњава и смањену одговорност. Научиће се и одмах поделити са јавношћу и неколико историјских чињеница: да је ограда око Водовода „део дворске оgrade (данашње Скупштине града)”, а да је скупштинска ограда завршила испред Белог двора на Дедињу и само малим делом у Охриду.

Тако је, поред непознавања података и елементарних чињеница, историје, културе, делатности одређених институција, струка, појединаца, начина истраживања, лист показао и непознавање сопствене документације. Елегантан излазак из читаве потраге понудио је писмо читаоца чије су „име и адреса познати Редакцији” (формулација која је у то време повремено коришћена да би се сакрио идентитет аутора текста, најчешће у интересу аутора). У веома обавештеном, писмено састављеном и рационално интонираном, академском стилу, јавности се, кроз ово писмо, по први пут даје историјска димензија читавог проблема око теразијске фонтане, а указује се и на његову естетску, композициону,

38 Радошевић, М. (15. 11. 1987) Дуг пут до истине, *Политика*, рубрика *Код нас и у свету*.

урбанистичку и саобраћајну компоненту.³⁹ С тим у вези, аутор поставља питање шта са фонтаном када (ако) буде пронађена и реконструисана, јер настала је у сагласју са једним обликом трга, који сада у сваком погледу изгледа сасвим другачије, а „Наћи простор са истим условљеностима које би важиле за простор Теразија је скоро немогуће. На сваком другом месту она би била наметнута и неусаглашена сем на неком музејском простору.” Коначно решење ће личити управо на један *споменик фонтани*.

Крајем 1987, низ чланака о потрази за фонтаном замењен је другом истраживачком темом, која прераста у много шире питање: Како бринемо о градитељском наслеђу.⁴⁰

Бављење фонтаном прешло је у фазу деловања: почетком 1988, завршила се серија чланака са наднасловом „*Политика* на трагу несталој теразијској фонтани”, и започела је нова: „Акција *Политике* за враћање теразијске фонтане”. Претходна потрага имала је два задатка: створити документацију о изгледу фонтане, и на основу ње доказе о томе где се налазе њени делови, с идејом да се фонтана само допреми из нечијег приватног поседа. Постепено је постало јасно да ће фонтана морати да се реконструише из основа.

Уз помоћ једне пројектантске фирме из Београда „специјализоване за машинство”, најпре је настао календар са мотивом „старе теразијске фонтане”, као цртеж по оригиналној фотографији.⁴¹ Иста фирма је решила да на основу документације која је сакупљена у новинарској потрази за фонтаном, направи њен модел у размери 1:10 а при томе је од пресудне помоћи био цртеж „нашег анонимног читаоца из Аранђеловца”.⁴²

У исто време је покренута иницијатива да се „фонтана врати на Теразије”.⁴³ Половина чланка који извештава са седнице Акционог одбора за обнову старих и изградњу нових чесама и фонтана, о питањима реконструкције око двадесет чесама

39 Аноним (8. 11. 1987) Где поставити фонтану, *Политика* (рубрика *Међу нама*).

40 Живковић, М. (20. 12. 1987) После рушилачких година, *Политика*, рубрика *Културни живот*; иста, (22. 12. 1987) Вила са магнолијом, *Политика*, рубрика *Културни живот*, стр. 12; иста, (23. 12. 1987) Оронули „Краљевић Марко”, *Политика*, стр. 12; иста, (24. 12. 1987) Прича о општини, *Политика*, стр. 12.

41 Радошевић, М. (12. 2. 1988) Фонтана бар на календару, *Политика*.

42 Радошевић, М. (19. 3. 1988) Гради се прототип некадашње фонтане, *Политика*, стр. 15. Од свих чланака из серије, овај садржи можда највише техничких детаља о начину функционисања овакве фонтане.

43 Радошевић, М. (16. 3. 1988) Чије су градске чесме и фонтане. Састанак у Културно-просветној заједници града, *Политика*.

у Београду, изградње неколико нових и одржавања постојећих, била је посвећена само теразијској фонтани. Чланови Културно-просветне заједнице Београда били су понети: за једног је ова фонтана „симбол града и то што је нестала, исто је као кад би неко себи дозволио да однесе Ајфелову кулу!”. Обелоданивши да постоји одлука да се фонтана врати на Теразије, Акциони одбор је указао на чињеницу да Завод за заштиту споменика у свом плану уређења простора између Теразија и Славије нигде није предвидео место за фонтану. Понуђено решење „да се распише референдум, којим би се питали Београђани да ли желе да им се врати фонтана и на којем би месту требало да буде” значило је одрицање компетентности институција, струка и стручњака и њено преношење на грађане; идеолошки ово јесте један од увода у „дешавање народа”, годину дана касније. Објашњење Завода (да фонтана није била споменик културе, већ једно од „украсних или утилитарних обележја”, да је уклоњена 1947. и да Завод, основан 1961, не поседује о њој никакву документацију) означено је као индолентност; уосталом, „... каква је то установа коју не занима ни велелепна скулптура Лаокона(!), тешка неколико тона...”⁴⁴ Овај став подржавају „уметници, културни и јавни радници који су се јавили нашој редакцији”.⁴⁵ У чланку се наводи само писмо глумице Народног позоришта, које износи важан начелни став о смислу баштине и баштињења:

„Дрво чији је корен плитак, лако пада. Народ који не чува своју традицију и не поштује споменике своје прошлости, нема на шта да се ослони. (...) ... чак и да је спорна њена уметничка вредност, она је драгоцене као историјска ствар. Несхватљиво ми је (...) да се ова лепа фонтана не сматра уметничким делом... Сведоци смо како се све чешће угрожавају многи споменици историјске и културне вредности, као што је Студеница, природне лепоте, па и сама природа, како се занемарије и потискује ћирилица, најсавршеније писмо на свету (...). Спасти дедовину од варварског односа и понашања, мислим да је дужност свих нас и да треба повести широку акцију не само у нашем граду већ и у целој земљи.”⁴⁶

44 Радошевић, М. (27. 4. 1988) „Фонтана није била споменик културе”, *Политика*, стр. 11.

45 М. Р. (5. 5. 1988) Фонтана је споменик културе, *Политика*, рубрика Београдска хроника.

46 Исто.

Став „озбиљних предлагача” је, убрзо, заоштрен: „или у центар града, или фонтану уопште не враћати!”⁴⁷ У међувремену, њен најављени модел је порастао: „биће то иста онаква фонтана каква је красила Теразије, али умањена пет пута”,⁴⁸ али је дошло до застоја у изради делова „протоטיפа” у уметничкој ливници.⁴⁹ У кратком разјашњавању око узрока и одговорности, занимљиво је новинарско схватање уметничке компоненте у моделу фонтане: “И да се разумемо: ливење фонтане није ствар уметности већ умешности и заната, као што је и вајар коме су поверени цртежи инжењера, у овом случају био само моделар, извођач.”⁵⁰

Годину дана по почетку „акције *Политике*”, средином септембра 1988, инжењери су пустили у рад модел фонтане, са идејом да се у великом базену на дну дода један савремени мозаик⁵¹ и жељом да се 20. октобра, на дан ослобођења града у Другом светском рату, прикаже Београђанима.⁵²

Али, на који начин се дух међуратног Београда, сада наводно оличен у фонтани, мири са духом поменутог празника, који је – како је то потрага од почетка показивала – био основ за њено уклањање?

Одговор је можда у писму једног познатог драмског писца. Стајући у одбрану своје генерације, која је фонтану уклонила,⁵³ дао је сажету критику оног скоројевићког у послератној култури, приписујући га младалачкој незрелости и нестрпљењу. С друге стране, не без ироније, вероватно непотребно, изразио је задовољство што су београдску традицију прихватили они који су се у град доселили са стране, и што испољавају нову грађанску свест бринући о културном

47 Радошевић, М. (23. 5. 1988) Вратити несталу лепоту, *Политика*.

48 Радошевић, М. (27. 4. 1988) Фонтана није била споменик културе, *Политика*, стр. 11.

49 Радошевић, М. (11. 6. 1988) Ливница „Вождовац” пала на испиту, *Политика*, стр. 14. Модел фонтане се упорно назива прототипом, јер се првенствено мисли на решавање њених механичких делова, који ротирајући стварају визуелне ефекте помоћу млазева воде.

50 Одговор новинара на допис Јеремић, П. и С. (26. 6. 1988) Једнострано нам је одузет посао, *Политика*, стр. 19, рубрика *Међу нама*. На истом месту се тврди да је сума од 300.000 десет пута већа од суме 38.400; али, ту се само преноси “налаз комисије” инжењерске фирме, упоредити: Радошевић, М. (11.6.1988) Ливница „Вождовац” пала на испиту, *Политика*, стр. 14.

51 Радошевић, М. (12. 6. 1988) Мозаик на теразијској фонтани, *Политика*, стр. 15.

52 М. Р. (14. 9. 1988) Прорадила „Теразијска фонтана”, *Политика*, рубрика *У слици и речи*.

53 Поповић, А. (18. 9. 1988) Време сазревања. Мој прилог враћању теразијске фонтане, *Политика*.

наслеђу: „Коначно су нам обе ноге пустиле корење у београдске плочнике и тргове.” Оно што је видео као заједничко и једнима и другима, старима и новима, јесте – незрелост. И онима који су рушили у име новог, и овима који реконструишу у име старог, недостаје „(...) мало више озбиљности, мало мање брзоплетости, мало више промишљености, мало мање страсне захукталости.” Сличност међу генерацијама је ту схваћена као карактерна, а не културна или политичка, идеолошко помирење или хармонизовање није се догодило: “Преостаје вам да се замислите над нашим искуством, која ли ће то питања постављати вама опет неки нови клинци у XXI веку. И они ће од вас тражити опет неку фонтану.”⁵⁴

Тако је фонтана прорадила тек неколико месеци касније. Смештена на углу Кнез Михаилове и Змај Јовине улице, пуштена је у рад 15. децембра 1988, „тачно у 18 часова и 10 минута”.⁵⁵ У новинском извештају, наглашава се да је то било много више од техничког пуштања у рад: фонтана је „вратила део духа старог Београда”. Уприличена је свечаност; један домаћин била је галерија Себастијан, где су изложена документа о старом Београду и негдашњем изгледу Теразија, о фонтани (укључујући једну од оригиналних *корњача*, као и идејна решења неке будуће „пешачке зоне на Теразијама”); други домаћин, Француски културни центар, понудио је „изложбу о 150 година дипломатских односа Француске и Југославије(!)”. Свечани двочасовни програм је реализовала екипа телевизије Београд, са познатим водитељима и глумцима. Сви говорници, као и новинарка која је на својим плећима изнела највећи део потраге за фонтаном, пожелели су да следеће године виде „праву” Теразијску фонтану (у пуној величини), на њеном негдашњем месту. Овим је затворена прича о фонтани.

На крају, уместо аутентичне обнове фонтане на првобитној локацији и у оригиналној величини уз оживљавање аутентичне атмосфере предратног Београда, успело се само у креирању подсетника на фонтану као објекат: реплика у смањеној сразмери, на другој локацији – главном градском шеталишту у улици Кнеза Михаила као у својеврсном изложбеном простору, и све претворено у медијску слику, али

54 Годину дана раније, „реконструисана” је кућа Ђуре Јакшића у Скадарлији, тако што је претходно срушена до темеља, упоредити: Анојчић, И. (11. 6. 1986) Зашто је промењен пројекат, *Политика*, стр. 11. Такође је укинута радна заједница „Цвијета Зузорић”, наставак истоименог међуратног Удружења пријатеља уметности, упоредити: Џ(унов), Б. (16. 9. 1986) Укидање и припајање, *Политика*, стр. 10.

55 Васић, Љ. (16. 12. 1988) Зајуборила фонтана у срцу Београда, *Политика*, стр. 16.: (рубрика *Београдска хроника*).

не и у део стварног живота. “Реконструкција” (“прототип”, “модел”) функционисала је као музејска макета једне заборављене фонтане. Стога и не чуди што није могла имати дуг век на улици; као и сваки *експонат*, и овај је морао пре или касније да заврши своје појављивање у времену и простору. Његовим уклањањем из Кнез Михаилове, завршен је и један културно-политички перформанс, или бар једна његова фаза. *Случај фонтана* послужио је баш као клин за клин-чорбу у познатој народној причи: послужио је да се покрену многа питања везана за заштиту културних добара, институционалну (не)бригу, крађе и присвајања по разним основама, али и питања везана за актуелну стварност, идеологију, национални идентитет и устројство државе, укључујући политички и правни систем; сама фонтана на крају више није била важна, те се уклањање модела из Кнез Михаилове готово и није коментарисало.

Истовремено, отворила се могућност да се кроз схватање односа према културној баштини добије другачија слика (новије) историје, која није у складу са владајућом идеологијом. Ово је било веома слично механизму који је већ дуго користила (незванична) „опозиција”, критичари друштвене стварности, дисиденти. Ипак, овде описани пример потраге за фонтаном показује да је и део званичне власти у Србији тада чинио нешто слично, само је као своје политичко „оружје” користио бригу за културну баштину.

Резултат је да је јавност постала заинтересована, па и покренута да се сети, евидентира, поставља питања, захтева заштиту културних добара; сама добра су почела да се схватају као део националне историје и српског идентитета; почели су да се препознају узроци небриге и уништавања, као и неки конкретни „непријатељи” и „издајници”... И 1987. и 1988. године већ су пуне мањих и већих афера везаних за уметничка дела, споменике културе, изложбе, уметничке публикације... Све се више ширила и убрзавала спирала конфронтација, у којој су уметност и културна баштина кориштене као симбол нове идеологије, или све више само као повод за спорове па и сукобе, али не и као предмет стварне заштите.

ЛИТЕРАТУРА:

- Анојчић, И. (11. 6. 1986) Зашто је промењен пројекат, *Политика*, стр. 11.
- Аноним (8. 11. 1987) Где поставити фонтану, *Политика* (рубрика *Међу нама*).
- Бјелица, М. (7. 11. 1987) Теразијска фонтана није уклоњена због параде, *Политика*, рубрика *Реаговања*.
- Васић, Јб. (16. 12. 1988) Зажуборила фонтана у срцу Београда, *Политика*, стр. 16; (рубрика *Београдска хроника*).
- Драгојевић, П. Н. (1997) *Историја уметности у Србији у првој половини 20. века*, докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, Београд, стр. 1-605.
- Ђорђевић, Ж. М. (2. 10. 1987) О Теразијској фонтани и скупштинској огради, *Политика*.
- Живковић, М. (20. 12. 1987) После рушилачких година, *Политика*, рубрика *Културни живот*.
- Живковић, М. (22. 12. 1987) Вила са магнолијом, *Политика*, рубрика *Културни живот*.
- Живковић, М. (23. 12. 1987) Оронули „Краљевић Марко”, *Политика*.
- Живковић, М. (24. 12. 1987) Прича о општини, *Политика*.
- Јерemiћ, П. и С. (26. 6. 1988) Једнострано нам је одузет посао, *Политика*; (праћено одговором М. Радошевић).
- Jovanović, G. (1996) Le mouvements socio-culturels et artistiques dans la Fédération yougoslave et les changements politiques des années 80, *Autres Temps* No 48, Paris, p 77-87.
- Костић, В. (27. 9. 1987) Сећање на Теразијску фонтану, *Политика*.
- Коштутић, В. Р. (8. 11. 1987) Где је кнегиња Зорка?, *Политика*.
- М. Б. К – М. М. (11. 10. 1987) Детаљи који су красили Београд, *Политика*, (рубрика *Међу нама*).
- М. Р. (5. 5. 1988) Фонтана је споменик културе, *Политика*, рубрика *Београдска хроника*.
- М. Р. (14. 9. 1988) Прорадила „Теразијска фонтана”, *Политика*, рубрика *У слици и речи*.
- Поповић, А. (18. 9. 1988) Време сазревања. Мој прилог враћању теразијске фонтане, *Политика*.
- Радошевић, М. (18. 9. 1987) Део фонтане – у Загребу, *Политика*.
- (19. 9. 1987) Институт није надлежан да се бави истрагом, *Политика*.
- (20. 9. 1987) Неизбрисиви филмски трагови, *Политика*, рубрика *Код нас и у свету*.

- (23. 9. 1987) Камени делови у Хајд-парку, *Политика*.
- (24. 9. 1987) Разбијао је и човек са сатом, *Политика*.
- (26. 9. 1987) Фонтана, ипак, уклоњена због параде, *Политика*.
- (27. 9. 1987) Кога гризе савест, *Политика*, рубрика *Код нас и у свету*.
- (30. 9. 1987) Била је то гомила гвожђа, *Политика*.
- (2. 10. 1987) Радила је „до последњег дана”, *Политика*.
- (3. 10. 1987) Пронађено још неколико „корњача”, *Политика*.
- (7. 10. 1987) Нађен филмски снимак рушења фонтане, *Политика*.
- (8. 10. 1987) Делегати траже одговоре и – фонтану, *Политика*.
- (5. 11. 1987) Архитекта Добровић: Уклонио сам фонтану, *Политика*.
- (15. 11. 1987) Дуг пут до истине, *Политика*, рубрика *Код нас и у свету*.
- (12. 2. 1988) Фонтана бар на календару, *Политика*.
- (16. 3. 1988) Чије су градске чесме и фонтане. Састанак у Културно-просветној заједници града, *Политика*.
- (19. 3. 1988) Гради се прототип некадашње фонтане, *Политика*.
- (27. 4. 1988) Фонтана није била споменик културе, *Политика*.
- (23. 5. 1988) Вратити несталу лепоту, *Политика*.
- (11. 6. 1988) Ливница „Вождовац” пала на испиту, *Политика*.
- (12. 6. 1988) Мозаик на теразијској фонтани, *Политика*.
- Рукавац, П. (8. 10. 1987) Снимио сам Лаокона(!), *Политика*, рубрика *Читаоци јављају*.
- Саратлић, Р. (13. 3. 1987) Неаргументована одбрана, *Политика*.
- Трифунковић, Ј. (1973) *Српско сликарство 1900-1950*, Београд: Нолит, стр. 11-510.
- Џ(унов), Б. (16. 9. 1986) Укидање и припајање, *Политика*.

Predrag Dragojević
University of Belgrade, Faculty of Philosophy –
Art History Department, Belgrade

CULTURAL HERITAGE AS A POLITICAL INSTRUMENT –
THE TERAZIJE EPIZODE

Abstract

The paper analyzes newspaper articles written towards the end of the 1980ies (1987-1988) about the so called Terazije fountain (which existed between 1927 and 1947 at the Terazije Square in the center of Belgrade, Serbia – not to be confused with the older Terazije fountain from 1860 that still stands). At first glance, this was an example of investigative journalism, where one searched for some lost (removed or destroyed) and “forgotten” fountain, by using contemporary documents, photographs, recollections, eyewitnesses, etc. Speaking in terms of methodology, this investigation had a strategy to establish facts (descriptions of the fountain, chronology of its removal); to understand the fountain in its cultural and historical context and recognize the changes of its meaning and symbolism during 30ies, late 40ies and in the 80ies; to re-evaluate the fountain; to restore it as a piece of the national heritage and bring it back to the contemporary Belgrade. However, the investigation identified an enormous lack of knowledge in history, art history, architecture, urbanism, anthropology, technology, etc. It was carried out as a patchwork of anonymous comments, so the articles were inconsistent and displayed many controversies. The activity of the author therefore resembled pretty much the job of a moderator on the Internet-based forums or social networks. At the same time, opinions of experts and scientists were eliminated as irrelevant, their books considered as non-existing and cultural institutions as incompetent. The story of the fountain appears to be just a stone for a political stone soup; the point of the paper was to criticize the cultural policy, social policy, political leaders or the post-war basis of the socialist Yugoslavia and to promote a new ideology and a new political strategy that was fully introduced in the 90ies.

Key words: *writing on art, newspaper article, Terazije fountain (1927-1947), cultural policy, heritology*